

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТ АЛЧУ БИЛИМ» ДАСТАНЫ БИЛИМДИН БУЛАГЫ

Улуу ойчул, акылман бабабыз Жусуп Баласагын жараткан бүткүл дүйнөгө таанымал «Куттуу билими» же «Кут алчу билим» дастанынын өмүр таржымалы миң жылды чамалап калды.

Мындан миң жыл мурда Жусуп Баласагындын бул акыл-насаатка карк, мамлекетти туура жана калыс башкаруудагы жалпы эле адамдын жашоо-тиричилигиндеги туура жолду көрсөтүүчү «Кутагду билиг» дастаны жогору бааланып, Жусуп Баласагын хан тарабынан «Ак сарайдын улуу кеңешчиси», же болбо-со, биздин азыркы кездеги көз караш менен айтканда, «Ак сарайдын мамлекеттик катчысы» деген маанидеги Хас Хаджиб наамына татыктуу болуп, Карахандар мамлекетинин хан ордосунда кызмат өтөп калат.

Демек, мына ушундай акыл-эс, илим-билимге ээ, акылман, таланттуу акындын калеминен жаралган «Кут алчу билим» дастаны көп пландуу, ар тараптуу акыл насааттын, турмуш жана коом таануунун, өмүр, тиричилик туурасындагы акыл-ойдун, адамдардын бул турмуштагы ордун, саясий-социалдык, коомдук-экономикалык, моралдык-нравалык маселелердин өтө маанилүү жактарын камтыган философиялык кут табуунун энциклопедиялык жыйнагы болуп саналат.

Ошондуктан, Ж.Баласагындын “Куттуу билим” дастаны мазмуну менен баа жеткис чыгарма экенин миң жылга жакын убакыттын ичинде тарыхтын ар түрдүү сыноолорунан ийгиликтүү өтүп, илим жагынан үзгүлтүксүз даңазаланып, өзүнүн баалуулугун барган сайын жогорулатууда.

Демек, «Куттуу билим» дастанын азыркы кезде мектептерде окутула баштаган ыймандык педагогиканын негизин түзөт деп айтсак болот.

Биринчиден «Кутагду билигге», жалпы адамзаттык ой-пикирди камтыган гуманисттик-прогрессивдүү идеялар көпчүлүк орунду ээлейт. Ар түрдүү кесиптеги адамдарды, илим, билимди, ыймандуулукту, адилеттүүлүктү, акылды, абийирдүүлүктү, чынчылдыкты, ынсаптуулукту, эмгекчилдикти даңазалайт да, ал аркылуу адамдарды мыкты сапаттарга ээ болууга үндөйт. Мисалы:

Ким китепти окуй билсе күтүнө,
Эки дүйнө жарык берер ишине (31-б.).
Илим менен – кырсык, кемтик түзөлөт,
Билим менен – эл кыйыры бүтөлөт (63-б.).
Билим болсо – жан кыйышпас дос саган
Илим болсо – кесиптешиң кошунаң (69-б.).
Тагдыр катаал болбойт десең өзүңдөй
Тилиң тиштеп, сак болгунуң сөзүңө (60-б.).
Адамдын адаштырар көп душманы
Аларга жакындаса бузат аны
Бир душман – тили болот айтаар ушак,
Да бири – кур убада тарткан тузак
Үчүнчү – ичимдикке берилгендик,
Белгилүү анын арты тирүү өлүк.
Дагы бир жаман сапат – оройлугуң

Бүтүндөй жүргөн жери – чатак мунун.
Да бири – заар сөзү көңүл калат,
Жаныңдан адамдарды кууп салат.
Болсо эгер пендесинде мунун баары,
Анда анын өмүр бою куураганы (72-б.).
Жаштык өтөт, өмүр өтөт элирген
Бу дүйнө – түш, сен да өтөсүң өмүрдөн.
Өмүрүңдү Ата журтка арнасаң,
Жыргап-куунап кор болбойсуң эч качан (64-б.).
Бактылуум, дөөлөтүңө чиренбегин,
Балаадан алыс болуп жүрсөм дегин.
Аккан суу, жүргөн желдей бакыт турбайт,
Эч качан айланпасы анын тынбайт.
Бакыт – кут өзгөрүлмө, бапа болбойт,
Жылмышып жерге түшүп, учса – конбойт (93-б.).
Кут бир келет – бакпасаң кетип калат,
Бак бир конот – үйлөсөң өчүп калат.
Бакытка колуң жетсе карма бекем,
Бошотсоң сага экинчи келбейт ишен (94-б.).
Ажал – бул тирүүлөргө ачык эшик,
Тирүүлөр кутулган жок качып өтүп.
Өмүр эмне, өлүм эмне – ойлочу –
Кайдан келдим, кайда барам – болжочу?
Бул дүйнөдө өлбөйм дебө түшүңгүн,
Ажал келсе таш-талканы ишиндин.
Байлыгыңа чиренбегин алданып,
Ажал келсе күнүң бүтү сен карып (125-б.).
Кеңешсең, акылдашкын адам менен,
Өз пайдасын эч качан көздөбөгөн.
Өзүмчүл өз пайдасын коздоп турар,
Ал кеңеш түз жолундан адаштырар.
Оюңда ишти жашырбай – элге салгын,
Ар ишти жүрөк менен тандап алгын.
Ишенгин жалгыз гана өзүңө өзүң
Чыкпасын башкаларга ашык сөзүң (278-б.).

[Ж.Б. 1993]

Буга окшогон гумандуу акыл-ой түрмөктөрү «Кутагду билигге» өтө эле көп кездешет.

Автордун максаты дастанында турмуш чындыгынын бул же тигил көрүнүшүн көркөм чагылдыруу, же айтмакчы болгон оюн реалдуу тарыхый окуялар, адамдар, алардын иштеген иштери аркылуу баяндоо болбостон, кыялдан жаралган өлкө жөнүндө болуп, каармандарды да ал өзү атайын ойдон чыгарып алат.

Бул туурасында акын дастандын бет ачарындагы түшүндүрмөлөрүндө: «Бул китептин өзөгү айрым өзгөрбөс, түбөлүктүү түшүнүктөрдөн турат: биринчиси – адилет, экинчиси – дөөлөт, үчүнчүсү – акыл, төртүнчүсү – каниет делип, алардын ар бирине түркчө өз аттары берилген; адилетти Күнтууду Элик атаган, бул өкүмдар; дөөлөттүн аты Айтолду, ал увазир, акылга Акдилмиш деген ат берилген, ал увазирдин уулу, а Каниет болсо Өткүрмүш аталып, анын иниси делген. Мына ошол төрт символикалык каармандардын сүйлөшүүлөрүнөн, айтыштарынан,

полемикаларынан, суроо-жоопторунан келип, даяндын идеялык мазмуну терең социалдык-философиялык маанайда көркөм сүрөттөлүп берилет” [А.К., 1984. 294-б.].

Күнчыкты – бийлик ээси, адилет башкаруучу. “Өкүмдар жакшы болсо өлкө гүлдөйт, жыргалда баары жашап, кырсык билбейт. Күнчыкты башкарганда эли байып, калыптыр кой, бөрүнү кошо жайып”. Анын Күнчыкты аталышынын себеби: бийлик ээси да Күн сыяктуу дайым бөксөрбөй, азайбай толуп турушу керек. “Экинчи – Күн ааламга жарык чачат, адамга нурун төгүп турат жайнап”. Ошол сыяктуу адилет башкаруучу да ак иши, адилдиги, баарына бирдей заң-өкүмү менен бүт элге тиешелүү. “Үчүнчү – Күн асмандан ысык айдайт, жер бетине миң түркүн гүлдөр жайнайт”. Адилет башкаруучунун бийлиги да ушул сымал “жеткен жерге өмүр берип, жакшы занан эл жырғап, чөл көгөрөт”. Ушул саптарга жооп берген үчүн адил башкаруучу поэмада Күнчыкты аталат. Башкаруучу катары Күнчыктынын сырткы көрүнүш белгилери да символикалык мааниге ээ. Аны поэма мындай сүрөттөйт: олтурганы үч буттуу күмүш такта, колунда курч бычак, оң жагында бал, сол жагында уу, кабагы суз. Бул көрүнүш Күнчыктынын өз сөзү аркылуу томокчо чечмеленет: тактапын күмүштөн жасалып, өңү ак болушу тазалыктын, ак дилдин белгиси, үч буттуу болуу-туруктуулуктун, бекемдиктин көрүнүшү.

Колундагы бычак курчтукту, чечкиндүүлүктү, тездикти түшүндүрөт. Оң, сол жагындагы бал менен уунун жөнүн Күнчыкты өзү:

“Таттуу шире эмнеге?-азап чегип,
Жүргөндөр чындык табат менден келип.
Анан ал шире татыш, сый –урмагтан
Күн болуп күлүп турат, жайнап чыккан.
Ал ууну-бузуктугун өзү туюп,
Чындыктан качкандарга берем куюп.
Аларга менин за?ым катуу, ачык,
Уу даамын таттырамын, кетпейт качып.
А менин кабак ачпай түнөргөнүм
Алсызды кулдай туткан көөдөк үчүн”,-

деп чечмелейт.

Айтолду- бийлик ээсинин жардамчысы-увазири. Образ адам башына бак конгондо келе турган дөөлөттүн символу катары алынган. Ошон үчүн ал Күнчыктынын кабарын угуп, аны өзү издеп келип, кызматына турат. Айтолду – дөөлөттүн келип токтогон адамына бере турган баалуу белеги-пайдасы – байлык жана кубаныч, ал – “байлык менен бийликке-өзөк”, дөөлөт келген адам түйшүктү билбейт. Бирок, айтолду – дөөлөттүн орчундуу кемчилиги бар – ал өзгөрүлмө, туруксуз .

“Бактым бар деп кубанба: келет , кетет,

Дөөлөт бар деп мактанба: толот, бүтөт”.

Дөөлөттү кармап токтогуп калуу ар кимдин колунан келе бербейт, бирок анын жолу бар .

Бул үчүн дөөлөттүн артынан кууп издебөө, бой көтөрүп мактанбоо , текеберлик кылбоо, бирөөгө жамандык кылбоо, топук кылуу, улууну урматтап , кичүүнү сыйлоо , адамды кордоп кейитпөө , алсызга бой көтөрүп чондук кылбоо, ичимдиктен, бекерликтен алыс болуу. Ушул негизги сапаттарга ээ болгон жана алардын дайыма так сактаган адам гана башына конгон дөөлөттү качырбай дайым токтогуп кала алат.

Дөөлөттүн адамга келиши жана кетиши жаңырган, толгон жана өчүп жок болгон айды эске салат. Ошон үчүн дөөлөт Айтолду деп аталат.

Акдилмиш- акыл, ой ээси. Акыл адамдарга таандык сапат- касиеттердин эң баалуусу жана керектүүсү. Ал келип- кете турган байлык-дөөлөттөн айырмаланып, адам менен кошо жаралат жана кошо жашайт, ошондуктан ал - ар бир адам үчүн түбөлүк кеңч. Бул образдын төрт тарабы тең кемчилиги жок.

Анткени:

“Акылдуу бардыгынан бийик турат,
Көп сапаттын үстүнө акыл чыгат”.

“Акыл- чоң баа, мындан артык энчини эңсеп болбойт, жакшылыкты бир гана акыл берет”. Акылдын мааниси, пайдасы, жашоодогу орду, адам баласынын адамдык сапаттынын көрүнүшүндөгү ролу Акдилмиштин- акылдын мааниси жөнүндөгү Күнчыктыга айткан сөздөрүндө, өкүмдардын берген суроолоруна берген жоопторунда кенен айтылган. Акыл айрыкча илим-билим менен бириккенде эң жогорку деңгээлге көтөрүлөт.

Өткүрмүш – колунда барга каниет кылуунун эле-си. Өткүрмүштүн Күнчыктынын чакырыгына баш тартып келбей коюусу аркылуу автор байлыктан, бийликтен баш тартып, бул дүйнөнүн жыргалчылыгын опосуз деп түшүнгөн образды берет. Бирок акын Жусуптун өз ою - мындай философияга каршы. Ошон үчүн анын идеал каарманы Акдилмиш Өткүрмүштү оюнан кайтып, элге кошулууга чакырат.

Поэманын биз үчүн өзгөчө мааниси автор жараткан образдардын баасында эмес, чыгарманын мазмунунда баяндалган суроолоруна таамай ой, эл түшүнүгүнө жакын туруп, тубаса чындыкка негизделген философиялык корутундуларында жатат.

Поэма кара сөз менен жазылган чакан кириш сөздөн жана шарттуу түрдө глава деп атоого боло турган 85 бөлүмдөн турат. Ар бир бөлүмдүн аты – наамы бар. Поэманын жалпы көлөмү кара сөз түрүндөгү кириш бөлүмдү эсепке кошпогондо, 6645 кош сап ырдан турат, б.а. 13290 сап ыр. Мындан сырткары китептин кириш сөзүнүн ыр түрүндөгү үлгүсү 77 кош сап ыр.

Поэманын автору чыгармасын Кашкардын ханы – Арстан хандын небереси, Али-Хасандын уулу Табгач Караханга тартуу кылат. Анын белегине ыраазы болгон хан акынга ордо кызматкерлеринин өзгөчө сыйлуу мансаптарынын бири – Хас Хажиб наамын берет.

Чыгарма бизге үч кол жазма түрүндө жетти. Биринчиси азыр Вена шаарында сакталган кол жазма. Ал уйгур тамгасы менен жазылган XV кылымга таандык. Афганистандын Герат шаарында 1439-жылы көчүрүлгөн нуска. Бул көчүрмөнү XIX кылымдын 20-жылдарында чыгыш изилдөөчү Хаммер деген адам Стамбулдан таап, Венага алып кеткен. Поэманын дагы бир көчүрмөсү Каирден, үчүнчүсү 1914-жылы Намангандан табылган. Бул нуска азыр Ташкенде сакталууда [С.А. 2001, 12-б.]

Поэмада жогору бааланган кесиптин бири- *илимпоздук*. Билимдүү адамды поэма билими жалпы журтка жол көрсөткөн, жакшы менен жаманды билип, ак жолду ажыраткан, акыйкаттын түркүгү деп эсептейт. Элге караңгы түндө да туура жолду анык көрсөтүп турган жарык бул - билим. Ошон үчүн бир адамга билим алууга кеңеш берет, элди илимдүүнүн айтка-

нын кылууга үндөйт. Бул дастанда сүрөттөлүп берилген орчундуу маселелер туурасында профессор А. Касымжанов: «Поэmanın каармандары – ак сарайдагы атак-наамдардын символу, табигый жана коомдук күчтөрдүн диний белги - жышааналары, белгилүү бир турмуштук позициялардын туюнтмасы, жашоонун маани-маңызын биргелешип издөөнүн, түшүнүүнүн катышуучулары. Поэмада көп нерсе сөзгө алынат: ак сарайдын турмуш-тиричилиги, ордо башы, хас хажибдик, аскер башчы, элчилик, катчы, ашпозчу, казыначы кандай болуш керек, мейман күтүү, узатуу, жар тандоо, бала тарбиялоо, көр оокаттын түйшүктөрүнөн кутулуу, өмүр менен өлүмдүн сыры, адамгерчиликтин маани-маңызы, адамдын бул дүйнөдөгү орду, илим-билимдин мааниси ж.б. толуп жаткан маселелер чечмеленет. Ар түрдүү кесипчилик даңазаланат» [К.А. 1986.3-б.] – деп эң туура белгилеп жазат.

“Куттуу билимдеги” орчундуу маани берилип, көңүл бурулган түрдүү кесипчиликке мүнөздөмө берип, алар-

дын жашоодогу керектүүлүгүн белгиленген. Чынында чыгарманын жалпы көлөмүнүн басымдуу бөлүгүн акындын ушул темага арналган ой-пикирлери ээлейт. Акын өзүнүн турмуш, коом, оң терс сапаттар ж.б. жөнүндөгү түшүнүктөрү көбүнесе да ушул теманын айланасында, ага байланыштуу берет. Элдик педагогика да, элдик дидактика да тил (ойлоо) аркылуу пайда болуп, өнүгүп, түрдүү мезгилдерде сыналып, муундан-муунга тил аркылуу берилеп келгендиги, ошол эле учурда улуу мурас талаптарын, табылгаларын, тиддин өзүн сактоого, барктоого, колдонууга да кызмат кылып келген. Ал табылгаларды, ыйык мурастарды азыркы муундарга жеткирүү өзгөчө мааниге ээ болууда.

Адабияттар

1. Артыкбаев К. Тандалмалар. – Ф., 1984, 294-б.
2. Жусуп Баласагын. – Куттуу билим. – М., 1993, 28-б.
3. Касымжанов А. Рухий маданияттын башатында. // Кыргыз. мад. 1986. 7-авг.